

Seboium

- en Renæssancekøbstad på Vendsyssels østkyst

Af Jens Thidemann

Sæby Museum ©

Artikel fra:

Fra Reformation til Enevælde

Renæssancen i Nordjylland 1536-1660.

ISBN 978-87-992206-0-1.

NORDJYSKE RENÆSSANCESTUDIER

Udgivet af Nordjyske Museers Østkystnetværk, 2007.

Forsideillustration: Sæbys segl med madonnafiguren. Seglstampen fra 1578 findes på Sæby Museum.

Seboium

- en Renæssancekøbstad på Vendsyssels østkyst

Af Jens Thidemann

Mens renæssancen opstod i de italienske bystater, og nye idealer for kunst og arkitektur såvel som politik og filosofi langsomt spredte sig til det øvrige Europa, voksede et lille fiskerleje frem på Vendsyssels østkyst ved Sæby Ås udløb i Kattegat. Lidt længere oppe ad åen lå en landsbybebyggelse i form af en mindre samling gårde, hvor vejen fra vest mødte vejen fra syd, ved broen, der ledte over til markerne og engene nord for åen. De to små bebyggelser var adskilt af et vådområde, men en opkastet vej førte her igennem langs med åen, og forbandt bebyggelsen ved havet med bebyggelsen inde i landet, en vej, der senere skulle blive til Algaden i den købstad, der i renæssancen var vokset frem af de to beskedne bebyggelser.

Renæssancekøbstaden havde kloster og latinskole, et teglhængt rådhus i to stokværk, rådmænd og borgmestre, guldsmede og velhavende købmænd i store købmandsgårde. Der var havn og en livlig handel og søværts forbindelse til hovedstaden, Lübeck, Norge og Holland.

I slutningen af renæssancen var det teglhængte rådhus i to stokværk styrtet sammen, flere købmandsgårde stod øde, havnen var tom for skibe og mange huse var brøstfældige eller helt færdige med at nedfalde. Siden var byen som den aftagne måne.

Et fiskerleje

Fulgte man vejen fra bebyggelsen ved havet, stødte man længere oppe af åen på en større gård, der siden udbyggedes med volde og grave og et stenhus i to stokværk. Fortsatte man længere mod vest kom man forbi de små sognekirker i Volstrup, Hørby og Torslev. Landet var præget af en del skov og spredte gårde, enestegårde og i mindre grad små samlinger af gårde i landsbyer. Længere mod vest lå Vrejlev Kloster og endelig det mægtige Børglum Kloster, hvor landsdelens magtfulde Biskop havde hovedsæde. Biskoppens indflydelse i landsdelen var stor, og ligeledes var hans ejendomsbesiddelser. Det var således bispen i Børglum, der ejede den store gård ved Sæby å, med stenhus og volde, og det var også bispen, der ejede marker og jord ved åens udmunding, hvor et lille landbysamfund og et fiskerleje var begyndt blive til by.

Da den indflydelsesrige italienske medicislægt, skaber en moderne renæssancebystad i Firenze, og Margrethe d. I samler de nordiske lande i Kalmarunionen, var bebyggelsen ved Sæby Ås uløb endnu ikke en fast bebyggelse. Der var kun tale om et fiskerleje – der på dette tidspunkt ikke var en betegnelse for en permanent by sådan som vi bruger ordet i dag, men derimod betegnelsen for den tid på året, hvor man ”lå på fiske”. Der har været tale om, en midlertidig bosættelse i løbet af de måneder, hvor sæsonfiskeriet satte ind. Når silden om foråret og efteråret kom tæt ind under land søgte fiskere til Vendsyssels kyster, ligesom det var tilfældet ved Limfjorden, Øresund og Bohus på den anden side af Kattegat, hvor et betydeligt sildefiskeri fandt sted i løbet af middelalderen.¹ Efter

den katolske kirke havde strakt sine arme fra Rom ud over det meste af Europa, var fisk blevet en eftertragtet handelsvare. Med den katolske kirkes mange fastedage, kom fisk til at udgøre en vigtig del af kosten. Fiskene havde desuden den fordel, at de kunne nedsaltes og derved konserveres, så de kunne holdes gennem længere tid, og fragtes over lange afstande uden at fordærves. Der var her ikke blot tale om et eget forbrug, eller om det hjemlige marked, men derimod en betydelig eksport til store dele af det nordlige Europa. De store tyske handelsbyer sendte mange skibe til Danmark efter fisk.

Fiskerlejerne ved Skanør og Falsterbo i Øresund var langt de største sildemarkeder, limfjordsfiskeriet var heller ikke uvæsentligt, men mindre fiskerlejer, såsom det, der opstod ved Sæby å, har også kunnet ride med på bølgen, og da fiskeriet ved Øresund aftog i slutningen af 1300tallet, tog andre fiskepladser over. Fiskerne har i sæsonen slået sig ned på lokaliteterne midlertidigt, og opført boder og små hytter, hvor de kunne bo, bearbejde fisken og vedligeholde deres redskaber. Men det var ikke kun fiskerne, der fik udbytte af havets rigdom. I deres kølvand fulgte andre erhverv, som gællekonerne, der rensede fiskene, bødkere, der lavede tønder, arbejdsmænd og sømænd, der roede, pakkede og fragtede varerne. Dertil kommer den lokale saltudvinding, som fandt sted på Vendsyssels østkyst og ikke mindst på Læsø. Der har sandsynligvis også været en vis vareomsætning, dels til de mange tilrejsendes ophold, men også med varer som blev indført af fiskerne og de skibe, der skulle bringe fisken videre. Folk, der var bosiddende inde i landet blev trukket ud til fiskerlejerne, dels for at tage del i fiskeriet, men også for at tage del i det handelsliv, der fulgte med. I sæsonen var der i fiskerlejet en hektisk aktivitet og stor forsamling af mennesker.ⁱⁱ

Bispens by

Hvornår fiskerlejet ved Sæby Å udviklede sig til at blive en bebyggelse af bymæssig karakter, og hvor stort omfanget af aktiviteterne har været, efterlader kilderne ingen klare svar på. Sæby nævnes ikke i de middelalderlige breve før 1450. Det vides dog, at der senest i første halvdel af 1400tallet, mens Brunelleschi tegnede den store kuppel på katedralen i Firenze, opførtes et kapel, eller en lille kirke i Sæby. Kirken, der blev indviet til Vor Frue, blev ikke opført ved den faste bebyggelse inde i landet, men derimod ude i fiskerlejet ved kysten. Området var indtil da en del af Volstrup sogn, og de faste beboerne i den lille landsbybebyggelse havde søgt til Volstrup Kirke, der lå i nærheden af hovedgården Sæbygård. Kirken ved fiskerlejet formodes at være opført til de mange tilrejsende, der hvert år slog sig ned på stedet om foråret og efteråret, når silden trak forbi tæt under kysterne, sådan som der opførtes lignende kapeller ved de midlertidige fiskerlejer ved Skagen og Nibe.ⁱⁱⁱ

Sæby Klosterkirke, der rejser sig monumentalt over de små fiskerhuse tæt ved byens udkant ved havet. Foto: Sæby Museum.

Kirkebyggeriet giver den første antydning af, at fiskerlejet er ved at slå rod, om end ikke med fastboende, så dog årligt tilbagevendende indbyggere, af et omfang - og med en økonomisk omsætning, der har muliggjort opførelsen af en kirkebygning.

Et andet tegn på at stedet var ved at udvikle en vis betydning fremgår af den stigende interesse Børglumbispen viste byen. Fra 1453 til 1486 hed biskoppen i Børglum Jep(Jacob) Friis. Jep Friis var, som de fleste andre biskopper ”avlet af ædelig og ridderlig slægt”, medlem af rigsstyrelsen, og stod i et nært forhold til kongen. Ligesom så mange andre biskopper, var hans interesser ofte mere præget af verdslige anliggender, som politik og administration og forøgelse af godset, frem for de egentlige kirkelige handlinger.^{iv} Jorden, som både landsbyen og fiskerlejet lå på, ejedes af stiftet under bispen i Børglum, og der skulle svares en form for grundskyld til bispen, for at opføre huse og boder på hans jord ved fiskerlejet. Men Bispen på Børglum havde flere interesser i Sæby, end den ekstra skatteindtægt, som boderne kunne give. Sæby havde i kraft af åmundingen en god og sikker naturhavn, hvor fiskernes småbåde, men også større fragtskibe kunne søge ly og laste og losse deres varer. Bispen havde store økonomiske interesser i at have sin egen havn. Vi ved, at bispen selv havde handelsskibe på søen, og overskudsproduktionen fra bispegodset, og de mange ejendomme bispen besad, kunne udføres herfra, og varer udefra kunne indføres, frem for at handel, told og afgift skulle lægges i købstaden Aalborg.

Kalkmalerier i sideskibet i Sæby kirke, med våbenskjolde for de to sidste biskopper i Børglum Stift, Niels Stygge Rosenkrants og Stygge Krumpen. Foto: Sæby Museum.

I Vendsyssel fandt der omfattende kirkebyggerier – og udbygninger sted i denne periode, ofte støttet af Bispen på Børglum, hvis våbenskjold findes i mange af Vendsyssels kirker. Byggeriet krævede en betydelig indførsel af kalk, der kom til at gå over Sæby, sandsynligvis igen på foranledning af Børglumbispen, og endelig var der saltproduktionen på Læsø, der lå i nærhed af Sæby. Bispen havde opkrævet skatter og afgifter fra Læsø i form af salt, og samfærdslen mellem Læsø og fastlandet kom til at gå over Sæby, indtil 1871.

Det var som sagt Bispen, der ejede jorden, omkring Sæby Å, og den nærliggende hovedgård, Sæbygård. Naturhavnen ved Sæby Å, lå godt beskyttet og centralt i Vendsyssel og har derfor været en oplagt mulighed, for biskoppen til at anlægge en havn og købstad, på stedet, der allerede havde en begyndende bebyggelse og handelsplads.

Klosterbyen Mariested

En markant tiltag fra Jep Friis for at skabe og styrke et bysamfund ved Sæby var oprettelsen af et kloster i byen ved havet. Jep Friis var en foretagsom mand, og gavmild, når det angik slægten, kirker og klostre. Således tilskyndede han også karmelitermunkene til at slå sig ned i Sæby, og skænkede dem den lille sognekirke i fiskerlejet, samt jorden mellem kirken og havnen til at opføre klostret på. I 1462 gav paven tilladelse til oprettelsen af klostret, som blev bekræftet over for prioren og brødrene i Sæby Kloster i 1472. I den mellemliggende periode må munkene være kommet til byen og påbegyndt opførelsen af klostret og ombygningen af den lille sognekirke, der for eftertiden skulle rumme både munkene og den lokale fastboende befolkning.

De 32 munke, der slog sig ned i Sæby var af karmeliterordenen, og kom fra et kloster i Landskrona, der på daværende tidspunkt hed Södra Säby. De opførte klostret som et firefløjet anlæg, hvor den lille sognekirke blev udbygget og kom til at udgøre den sydlige fløj. Bygningerne har være opført i to stokværk hovedsageligt af teglsten. Klostret i Sæby har ikke været et lille kloster, og i det lille fiskerleje, med lerklinede og stråtækte huse, hvor det blev opført, har det uden tvivl virket meget imponerende, både bygningens størrelse, og den anderledes arkitektur, men også de meget fremmedartede beboere, de hellige og lærde munke. Kirken, der i dag er den eneste bevarede bygning fra klostret, er en imponerende og dominerende bygning i kvarteret og giver stadig et godt indtryk af, hvor overvældende et fire fløjet klosteranlæg i to stokværk må have virket i det lille fiskerleje.^v

De flotte og meget velbevarede korstole i Sæby kirke er blandt de få bevarede rester fra karmelitermunkene i Sæby.
Foto: Sæby Museum.

Karmelitermunkene var en tiggermunkeorden, der kom relativt sent til Norden, og havde ikke som de øvrige Vendsysselske klostre store jordbesiddelser, at leve af. Karmeliterne fulgte idealer om at forsage jordisk gods, og levede i stedet af tiggeri i byerne, hvor de desuden udførte et stort socialt arbejde, foruden at de lagde vægt på studier og uddannelse. Klosters og munkenes tilstedeværelse i byen må have sat sit præg på det lille samfund. Munkene bragte en helt anden kultur med sig, stor lærdom og viden, kendskab til skrifter, lægevidenskab og den store vide verden. Klostret i Sæby regnedes for et af landets lærdomscentre.^{vi} Vor Frues Brødre af Karmels Orden, eller Hvidebrødrene, som de kaldtes, lagde særlig vægt på tilbedelsen af Jomfru Maria, og det har dermed været passende, at den sognekirke de overtog i Sæby, allerede var viet til Vor Frue. Munkene omdøbte endog byen til Mariested, og i perioden hvor de er i byen, ses begge navne brugt, men efter reformationen, bruges udelukkende navnet Sæby.

Om end byens størrelse har været beskeden i omfang og indbyggertal, må der dog på dette tidspunkt have fundet en vis penge – og vareomsætning sted. Munkene var som sagt tiggermunke, og selv om de lagde vægt på at leve beskedent, måtte der være et omgivende samfund med et vist overskud, der kunne bidrage til at opretholde klostrets eksistensgrundlag. Vel havde de en velgører i bispen i Børglum, og støtte fra deres orden, men karmeliterordenen var en udpræget tiggermunkeorden, og anlagde deres klostre i bysamfund. Det må derfor formodes, at grundlaget var til stede i Sæby på dette tidspunkt – et bysamfund med en vis økonomisk omsætning. Der kendes da også fra klostrets første år en del gavebreve og testamenter, der tilgodeser klostret og munkene med både jord, gårde og pengebeløb. Klosters breve gik tabt ved Skippe Clement angreb på Voergaard under Grevens Fejde, så vores viden om munkenes virke i Sæby er begrænset.

Detaljebilleder fra korstolene i Sæby kirke, hvor latinskoledrenge efter reformationen har ridset 52 skibsbilleder. Foto: Sæby Museum.

En sær by

”...Sæby haver været en sær by for sig selv, både førend og siden de finge købstadsret...”...lyder det i 1547, og Sæby var en sær – eller nærmere en særlig by.

I 1503 fik Frederik, der siden skulle blive d. I, en søn på Gottorp slot. Begge skulle siden få betydning for udviklingen i Sæby. Omtrent på samme tid var det store kirke- og klosterbyggeri i det lille fiskerleje på Vendsyssels østkyst afsluttet, og i Børglum sad nu Niels Stygge Rosenkrantz, der som sine forgængere var avlet af ædelig og ridderlig slægt, og ligesom sine forgængere og måske navnlig sin søstersøn og efterfølger i embedet, Stygge Krumpen, havde Niels Stygge store interesser i havnebyen Sæby. Både Niels Stygge og Stygge Krumpen betegnes som ikke synderlig kirkeligt, men stærkt politisk og økonomisk interesserede. Trods deres kirkelige værdighed levede de et liv med kvinder, stor politisk magt og rigdom, der var en konge værdig. Til gengæld lykkedes det

politiske og økonomiske spil langt hen ad vejen for de to. De fik samlet sig store rigdomme, og store jordtilliggender over det meste af Vendsyssel.

Også med hensyn til deres købstad Sæby, lykkedes bispernes verdslige arbejde, hvor de fik forøget deres magt og indtjening. Det var dog ikke kun bispem på Børglum, der nød godt af fremgangen i Sæby. Byen og dens borgere - og dem kom der stadig flere af i perioden - kom også til at mærke udbyttet. Bispernes største triumf med hensyn til købstaden, og et højdepunkt i byens udvikling er købstadsrettighederne, der opnås den 10. august 1524, bare tre dage efter Frederik d. I var blevet kronet til konge, efter Christian d. II, der året forinden var blevet drevet fra tronen af den danske adel og gejstlighed, der var imod den borgervenlige konges reformer. Privilegiebrevet omtaler børglumbispen Stygge Krumpens troskab og villige tjeneste mod kongen og Danmarks rige, og derfor tillader kongen, at Stygge Krumpen "...sammen med Børglums bispedømmes undersåtter, borgmestre, rådmænd og menige borgere udi Børglum bispedømmes købstad Sæby må og skal her efter indtil evig tid nyde, bruge og beholde fri købstadsret og byfred, sejlads, handel og købmandskab og alle andre herligheder, privilegier og friheder, ingen i nogen måde undtaget^{vii}..."

Dokumentet med Sæbys købstadsrettigheder fra 1524 opbevarede frem til 1882 i Sæby rådhus brevkiste. Herefter overførtes det til Rigsarkivet. Foto: Sæby Museum.

Rettighederne i den ny købstad skulle være ganske i overensstemmelse med de privilegier, kongen havde givet sine øvrige købstæder, men Sæby var en sær by, for hvor købstæderne som regel var

kongens, var Sæby undtagelsen. Ejerforholdet, og dermed indtægterne forblev nemlig ved Børglum bispedømme.

Privilegiebrevet lovfæstede byens stilling som købstad, hvilket vil sige en i det væsentligste selvstyrende enhed med ret til handel og håndværk, men også juridisk forstand, hvor den dannede et særligt retskreds med eget byting. Derfor måtte den også have sin egen lov og byret, hvilket Stygge Krumpen gav i 1525. Igen viser Stygge Krumpen, at han i sin egen købstad ikke står tilbage for kongen. Hvor de almindelige byretter indledes med: ”Vi Frederik konge af guds nåde...o.s.v.”, begynder Sæbys byret med ordene :” Vi Stygge Krumpen, med Guds nåde biskop udi i Børglum
» viii
.....

Men Sæby var en sær by, både før og efter den fik købstadsret. Der er meget der tyder på, at Sæby allerede inden udstedelse af købstadsprivilegiet i 1524, havde visse rettigheder og friheder, af en karakter, som var gældende for købstæder. Ved stadfæstelsen af privilegiebrevet på herredagen i Viborg, nævnes, at rettighederne gives, som tidligere konger har givet købstaden. Desuden nævnes i privilegiebrevet borgmestre, rådmænd og menige borgere udi Børglum bispedømmes købstad, Sæby.^{ix}

Borgmestre og rådmænd, der normalt kun hører en købstad til, nævnes ved flere andre lejligheder i forbindelse med Sæby, forud for privilegiebrevet fra 1524. Således fremtræder en borgmester i Sæby i medlemslisten for Guds Legems Lav i Aalborg i 1466 og i 1490 nævnes foged Erik Jepsen som Borgmester i Sæby.^x Der har sandsynligvis været tale om bispens foged i byen.

Fiskerlejet ved Sæby å har altså ved slutningen af 1400tallet udviklet sig til en by med købstadskarakter, og med havn, kloster, borgmestre og en omfattende handel, uden at være en egentlig kongelig privilegeret købstad. Sæby er en sær by.

Bispens indflydelse på udviklingen af Sæby i disse år med opførelse af kloster, fremme af handelsaktiviteter og endelig købstadrettigheder er afgørende for den position byen får. Det tætte bånd mellem bisp og by får dog en brat ende, netop som bispens har skabt en driftig handelsby, med havn, handel og rettigheder. Efter reformationen i 1536 fængsles Stygge Krumpen, og fratages embedet. Hans ejendomme, og dermed købstaden Sæby overgår til kronen, klostret nedlægges og forsvinder fra byen.

Sæbys stille reformation

Da munken Martin Luther i 1517 slog sine 95 teser op på kirkedøren i Wittenberg har det næppe givet genlyd hos borgerne 800 kilometer mod nord i købstaden Sæby, men følger fik det siden hen, også i Sæby.

Reformtankerne udviklede sig i Danmark, og modstanden mod den katolske kirke spredte sig, - navnlig kritikken af vellevned, lastefuldhed og magtmisbrug blandt den katolske kirkes folk, og i særdeleshed biskopperne. Frederik d. I stillede sig, trods håndfæstningen løfter om støtte til den katolske kirke, neutral i den religionspolitiske sag, og tillod endda lutheranske prædikener, og at hans søn, Christian oprettede en lutheransk præsteskoole. Forbindelsen til Rom var afbrudt, og når bispestole blev ledige, kunne kongen besætte dem med mere reformvenlige biskopper. Enkelte steder overtog den ny lutherske lære de katolske kirker, helgenfigurer og andet inventar blev ødelagt og klostre nedbrudt. I flere større byer gennemførte borgere og de lokale bystyre mere eller mindre reformationen, således i Viborg, Aalborg og København allerede i årene omkring 1530. Det gik særligt hårdt ud over klostrene i købstæderne, hvor tiggermunkene traditionelt hørte til. Hvorfor

skulle de tigge gode borgeres penge, når de selv havde råd til at bygge prægtige og rigt udsmykkede kirker og klostre, og nu sagde den nye lære endda, at sjælemesser og afladsgaver ikke hjalp spor. Klostrene mistede indkomster, og mange kom til at stå halvtomme. Munkene gik over til den nye lære eller fortrak til andre klostre.^{xi}

I 1536 var det endegyldigt slut. Frederik d. I var død i 1533, uden at der blev udpeget en tronfølger, og i de følgende tre år udkæmpedes en blodig borgerkrig om Danmarks trone og landets trosretning. Med lejetropper drog Grev Christoffer ind over Sjælland, og gav navn til krigen, Grevens Fejde. Christoffer var støttet af den magtfulde hansestad, Lübeck og sjællandske og skånske byer for at genindsætte borgerkongen Christian d. II på tronen. I Jylland samlede Skipper Klement en bondehær mod adelen, og drog hærgende ned gennem landet, mens den jyske og fynske adel, her i blandt mange af landets biskopper, samlede deres tropper om det eneste andet alternativ, Frederik d. Is søn, den lutheranske hertug Christian, der senere blev d. III.

Reaktionerne har ikke været så voldsomme i Sæby, som tilfældet var i Viborg og andre af landets købstæder, måske har Børglumbispens indflydelse i- og betydning for købstaden været for stor. Om end bispen ikke var af de mest konservative har han næppe heller været tilhænger af den reformation, der siden skulle følge. I kalkmalerierne kirkens sydlige korsarm bygget mellem 1519 og 1533 ses Niels Stygge Rosenkrantz og Stygge Krumpens våbenskjold, som vidnesbyrd om at kirken og klostret i Sæby stadig har haft sin velgører, om end stemningen og bidragene i perioden generelt vendte sig imod klostrene. Selvom kirken og klostret i Sæby ikke oplevede samme voldsomheder som i andre købstæder, ser det dog ud til, at klostret langsomt mistede sin position. I klostrets første levetid testamenteredes det en del gaver og jordegods, men i de sidste år ophører dette, og klostret ser ud til langsomt at være blevet forladt af de fleste munke, således at der ved reformationen kun var to munke tilbage i klostret foruden prioren.

I 1536 var skipper Clement halshugget, parteret og sat på stage i Viborg, Christian d. II var ført i fangenskab på Sønderborg Slot, mens Christian d. III blev indsat som konge. Skipper Klement havde afbrændt Stygge Krumpens gårde, Birkelse, Sejlstrup og Voergård, og biskoppen selv var blevet fordrevet fra Børglum Kloster

Den nye konge var overbevist lutheraner, og reformationen af den danske kirke gennemførtes landet over. Mange biskopper fængsledes, der i blandt Stygge Krumpen fra Børglum, der sammen med Christian d. II tilbragte en tid på Sønderborg Slot. De katolske biskoppers ejendom tilfaldt kronen, således også købstaden Sæby og det nærliggende Sæbygård. En overgang så det dog ud til at Sæby ikke skulle tilfalde kongen, men derimod blive den eneste privatejede købstad i Danmark. Adelsmanden Peder Galt, der havde købt herregården Birkelse, som i sin tid hørte under Børglum, forsøgte at hævde, at købstaden Sæby hørte under Birkelse, og dermed tilfaldt ham. Manøvren lykkedes ikke for Peder Galt, og Sæby blev, som de øvrige købstæder og bispegodser kongens ejendom.^{xii} Reformationen blev dog ikke alle steder en markant mærkbar ændring fra den ene dag til den anden. Klostrene nedlagdes hen ad vejen, og bispestolene mistede deres gods, men embederne og stifterne som man kendte dem bestod. De største blev overtaget af kendte lutheranere, men ude i de mindre sogne var omvæltningerne ikke så markante. Der var ikke lutheranske præster nok til alle landets kirker, og de stedlige præster fortsatte i embedet, og måtte siden tillære sig den nye dogmatik. Således også i Sæby, hvor klostrets sidste prior efter reformationen blev indsat som præst i den nye kirke. Klosterbygningerne overdrog prioren og de to tilbageværende munke til byens borgere, da de, som det lyder i overdragelsesbrevet, efter ”.....saadan Sag, Vilkaare og Oprør som have været i Land og Rige, saa at vi ej kunde fange enten i

Klostret eller nogen Steds det, vi kunne hjælpe os med enten til Klæder eller Føde, ej heller vi kunde holde saadanne Husvaaninger og Bygninger, ej heller haver vi noget Forsvar....siden Biskop Stygge kom fra os.....”^{xiii}

Om denne overdragelse siger en senere sæbyborgmester, Christian Rhuus, at vand og brød fordrev munkene, således at af vandet havde de for meget i de dårligt vedligeholdte bygninger, og af brødet for lidt. Byen havde dog ikke behov for så store og omkostningsfulde bygninger som klostret, der derfor blev revet ned, og byggematerialerne blev anvendt i byens huse i årene derefter. I 1683 blev grundstene fra klostret taget op og brugt ved forbedringer på havnen, og på Resens atlas fra 1677 er klostret i store træk væk.

Den store klosterkirke overgik til igen kun at være sognekirke, og står i dag som et sidste monument over det kloster, der engang var i byen. Af kirkens inventar er en del velbevaret, både fra tiden før reformationen, og fra renæssancen. Kirken rejser sig stadig stor og mægtig over de små fiskerhuse omkring Sæby havn, og når man træder ind i kirkerummet i Danmarks anden længste købstadskirke er følelsen lige så imponerende og overvældende, som et monument over den storhed og rigdom byen har oplevet i tiden omkring reformationen. Det første man lægger mærke til i kirken, ud over det mægtige kirkerum, er den rige udsmykning af kalkmalerier. En gang efter reformationen blev malerierne hvidtet over, men i starten af 1900tallet blev de igen afdækket, og fortæller nu om kirkens fortid. Malerierne i de tre fag i munkenes kor fortæller først om Jomfru Maria, der havde en særlig plads i karmelitermunkenes idégrundlag, og i den tredje hvælving, der har været synlig for menigheden, er dommedag hovedtemaet. I alle tre hvælv er der blomsterranker, hvor der sidder eller står i alt 24 karmelitermunke. Stilen er overvejende gotisk, men i enkelte detaljer er der tale om nye træk af udpræget renæssancestil.^{xiv}

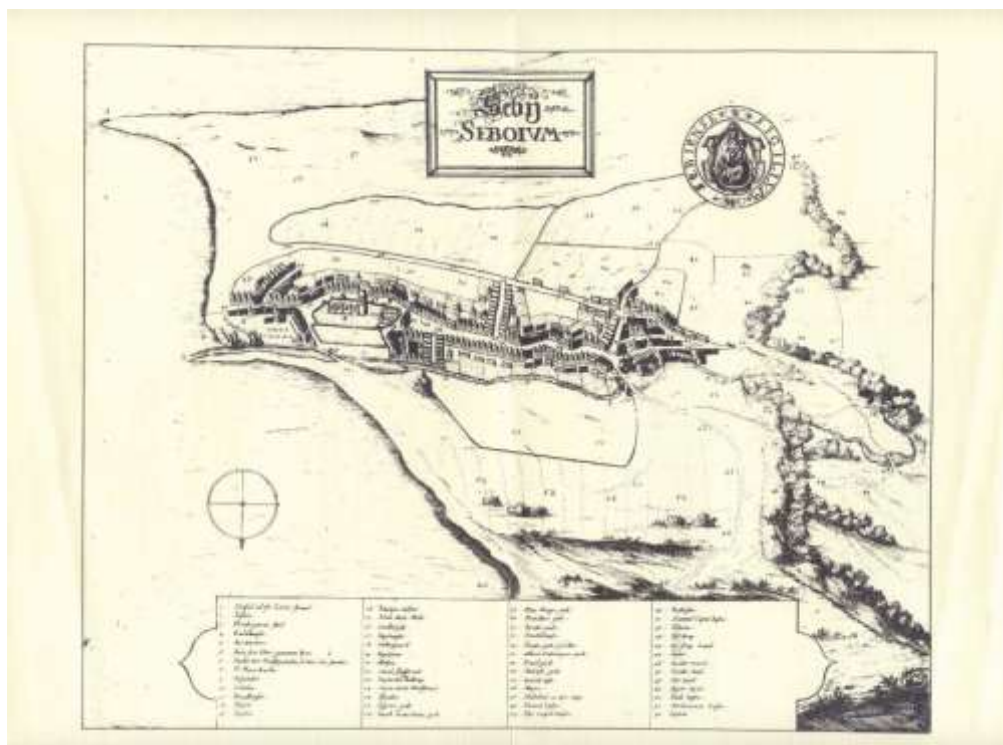
Mest opsigtsvækkende i forbindelse med kirkens fortid som klosterkirke er de 20 bevarede munkestole i kirkens kor. Oprindeligt har der været 32 stole, hvor munkene havde deres faste pladser under messen. Af øvrigt inventar fra den katolske tid bør fremhæves en madonnafigur i sideskibet, der menes at være en del af den ældste altertavle fra Sæby kirke, og endelig den store hovedaltertavle, smukt udført i sengotisk arbejde, der ligeledes fremstiller madonnaen, som det helt centrale. Denne tavle blev følge sagnet kastet over bord fra et skib i havsnød, drev i land på kysten ved Sæby, hvor den blev fundet af en blind mand, men Stygge Krumpens og Niels Stygge Rosenkrantz våbenskjold, der er centralt placeret på altertavlens åbne fløje, vidner om andre ophavsmænd.

Renæssancekøbstadens topografi

Renæssancen var Sæbys storhedstid, og i årene efter reformationen var der tale om en veludviklet købstad, med et rigt handelsliv. Når vi her taler om Sæby som en storby og et handelscentrum, er det ikke i lyset af det nuværende Sæby og nutidige storbyer, men i relation til andre danske og vendsysselske byer i samtiden. Storbyen Sæby begrænsede i renæssancen sin udstrækning til en række bebyggelser på begge sider af Algaden fra stranden til møllen, med enkelte bebyggede sideveje. En geografisk afgrænsning byen holdt helt op til 1800tallet. Vi kender ikke et præcist befolkningstal for Sæby købstad ved renæssancens begyndelse, men befolkningstallet har ved periodens slutning, hvor købstaden var på retur, ligget omkring 670 personer, altså ikke mere end vi i dag ville kalde en lille landsby, men dengang en gennemsnitlig købstad. Til sammenligning havde Hjørring på samme tid 782 og Aalborg 4181 indbyggere.

På Resens billedatlas fra 1677 ses tydeligt hvordan byens bebyggelse er koncentreret omkring Algade, og gadens forløb, der slynger sig parallelt med åen, sådan som den gør det idag. Bebyggelsen ligger, som det var almindeligst for middelalderbyer, syd for åen. Centralt på Resens

Atlas, og i byen er torvet, hvor Algade breder sig ud foran kirken. Her lå også byens rådhus, i to stokværk, tinget og foran står kagen, skampælen, hvor lovovertræderne fik deres straf. Bag rådhuset, indenfor kirkegårdsdiget ses på Resens Atlas en bygning, der har rummet byens latinskole, og dermed var alle de centrale elementer der hørte til en lille dansk købstad samlet her omkring byens torv. I umiddelbar nærhed af torvet lå havnen. På Resens atlas tydeligt illustreret som en åhavn, med bolværk langs bredden hvor der ligger to store handelsskibe. På den åbne plads ved havnen ses fiskernes stejlepladser, hvor garnene er spændt ud, så havnens betydning, både for handel og fiskeri er illustreret på Resens beskrivelse af købstaden.

Købstaden Sæby, illustration fra Resens Atlas over 1677. Illustrationen viser den udstrækning Sæby havde fra middelalderen frem til begyndelsen af 1800tallet . Langs åen bugter Algade sig fra havnen mod vest hvor skoven og herregården Sæbygård ses lidt uden for byen. Foto: Sæby Museum.

Resens atlas giver et godt billede af, hvordan byen har siden ens grundlæggelse. Gader og huses beliggenhed er generelt meget konservativ, og derfor er billedet også et godt bud på, hvordan købstadens topografi som helhed så ud i renæssancen. Der er dog detaljer i Resens billede af byen, der ikke svarer til virkeligheden. Byen har dog næppe haft så mange gavlhuse, som det fremgår af Resens Atlas, og heller ikke den samme tætte bebyggelse, her har Resen hentet sin inspiration fra andre, sandsynligvis hollandske købstæder. Fra præsteindberetninger i 1568 fremgår det, at byen havde 129 ejendomme.^{xv} Heraf har flere været store gårde, opført med forhuse i to stokværk til gaden, stalde og magasinbygninger i gården, men mod renæssancens slutning var flere huse forladte og i forfald. Rådhuset lå som nævnt på byens torv, vest for kirken. Her var der også tale om en anseelig bygning, teglhængt og i to stokværk, men i bytingsbogen i februar 1662 nævnes det, at bygningen er faldefærdig. I 1665 blev det øverste etage taget ned, men bygningen stod ikke til at redde, og i 1667 opførtes et nyt rådhus i bindingsværk og kun en enkelt etage på samme sted.

Rådhusets skæbne og købstadens skæbne var samme. Som rådhuset, der stod som en prægtig bygning i to stokværk, og ved renæssancens slutning blev nedrevet på grund af forfald, var den blomstrende købstad, med store gårde, kloster, søfart, havn og handel ved renæssancens slutning i det store hele i så slet en forfatning, at den kunne lide samme skæbne som sit rådhus. Fra 1672 er byens handel aftaget, befolkningstallet er kraftigt faldende, og flere huse og gårde står tomme. Da skatten vurderes i Sæby i 1674 karakteriseres byens huse generelt som ..”brøstfældige og dårligt vedligeholdte, mange ubeboede og tillukkede og smuldrede bogstaveligt talt hen.”^{xvi}

I 1680 er mange bygninger ”færdige med at nedfalde” og forsyner fremmede med byggematerialer og i 1763 fremgår det af en beskrivelse af købstaden, at ”Sæby er en liden ringe købstad, der har tabt al sin forrige anseelse. Indbyggernes uformuenhed og daglige aftagende forvolder, at det bliver slettere og slettere.”^{xvii}

Hvordan kunne det dog gå så galt, at Vendsyssels førende havne- og handelsby, der i renæssancens begyndelse var inde i en rivende vækst, med en omfattende handel, prægtige bygninger, velhavende borgere, og alt hvad der hører en købstad til, kan ende i den yderste armod og forfald ved periodens slutning blot halvanden hundrede år senere? Vi har set, hvordan fiskeri, handel og søfart, samt Børglumbispens indflydelse og interesser i købstaden var med til at præge byens vækst omkring renæssancens begyndelse, og vil følgende rette blikket mod skelsættende begivenheder i løbet af renæssancen, der tilsammen klemte livet ud af den lille købstad.

Kongens by – og borgernes by.

Hvis reformationen af kirken forløb forholdsvis roligt uden større omvæltninger, end at klosterkirkens katolske prior blev lutheransk præst samme sted, var det anderledes med de verdslige følger, reformationen fik. Børglumbispens Stygge Krumpen, der havde ejet købstaden og som personligt havde fremmet byens interesser, sad fængslet i Sønderborg, mens byens nye herre blev kongen i København fjernt fra byen ved havet på Vendsyssels østkyst. Købstadens styre blev en del af rigets administrative hierarki. Som kongelig købstad blev det daglige styre i højere grad lagt i borgmestrenes og magistratens egne hænder. Afstanden til kongens embedsmænd blev større og købstaden mistede sin mæcen med Børglumbispens. Købstaden fik selvstyre, men kom til gengæld også til selv at styre økonomien, uden at have den rige biskop i ryggen.

Købstadens borgere var inddraget både i styret og forvaltningen, uden at der dog var tale om et demokrati, det var traditionelt byens rigeste købmænd, der sad tungt på de magtfulde poster i magistraten, for Sæbys vedkommende findes dog også en del håndværkere på de prominente poster. Købstadens forvaltning var magistraten, der bestod af borgmestre og rådmænd. Sæby havde gennem renæssancen som oftest to borgmestre og op til ti rådmænd. Det var et prestigefyldt erhverv, mere end det var indbringende, da posterne i magistraten enten var ulønnede eller aflønnede med et beskedent honorar. Lensmanden på Aalborghus, førte som kongens embedsmand det overordnede opsyn med magistratens arbejde.

Magistraten skulle jævnligt afholde møder på rådhuset, i rådstuen, hvor borgerne kunne møde op og fremlægge deres sager og synspunkter, og hvor beslutninger for byens styre blev diskuteret og truffet. Det var også på rådstuen alle sager om borgerskab behandledes. For at nedsætte sig som håndværker eller handlende i en købstad skulle man have borgerskab, og som håndværker være medlem af et lav. Med borgerskabet forpligtede man sig til at deltage i købstadens fælles byrder, såsom byskatten, vedligehold af gader, havn og kirke, samt de borgerlige ombud, såsom byskriver og kæmnerhvervet. Rådstuen varetog desuden en del af retsplejen i købstaden, sideløbende med det ældre byting, der blev holdt under åben himmel på byens torv. I løbet af 1600-årene udvikledes

normalt den praksis, at bytinget behandlede almindelige retssager, mens sager med tilknytning til byens erhvervsliv behandlede af rådstueretten. Indtil da, har grænserne mellem de to domstoles områder været noget flydende, men for den dømte var det vel også underordnet om det var den ene eller den anden domstol, der havde sendt ham til galgen – hængt blev han. Byens galge stod på Pudsensbak ved byens sydlige indfaldsvej, og hertil blev den dømte ført af Mestermændene, eller skarpretteren. I sin storhedstid havde Sæby sin egen skarpretter, Mester Niels, men senere måtte skarpretteren hentes i Aalborg, når der var brug for ham.

Sæby var nu blevet en borgerby, om end i et mindre målestok. Langt de fleste, der fik borgerbrev i Sæby var handelsfolk, men også håndværksmestre slog sig ned i købstaden, og fra slutningen af 1500tallet havde byen derudover som regel to bartskeerere, to guld – eller sølvsmede og fra 1620 også en apoteker. Mange af borgerne var tilflyttere, fra andre danske købstæder, men også ofte fra udlandet, særligt Tyskland og Holland, og siden den tid har navne som Gesmell, Wolgast, Hetlob, Borchorst, Heuffelder, Riber, Svenske og Engelskmann vidnet om de fremmede, der slog sig ned i Sæby.

Sølvsmedene har en særlig plads blandt borgerne i Sæby. Den første kendte sølvsmed omtales i Sæby så tidligt som 1570erne, og allerede et tiår senere kendes yderligere to sølvsmede i den lille købstad. Dette er hundrede år før sølvsmede etablerede sig andetsteds i Vendsyssel, og indtil da, må sølvsmedene have forsynet et større opland i landsdelen. Kirkerne var store aftagere af sølvarbejde, men også adelen, og borgerskabet i de øvrige vendsysselske købstæder og herregårde, der kom til penge i denne periode, har eftertragtet de ædle metaller. Igen er sølvsmedene med til at indikere omfanget af den handel og omsætning, der har fundet sted i Sæby gennem renæssancen.

Skole og hospital

I middelalderen havde klostrene i høj grad taget sig af de dårligst stillede i samfundet, de fattigste, de syge og de gamle. Efter reformationen forsvandt klostret fra bybilledet, og der var ikke umiddelbart andre institutioner, der kunne overtage det sociale arbejde, der havde været udført her. Det var ikke købstadens og magistratens opgave, at drive et socialvæsen. Der var ingen læger i en lille købstad som Sæby, men blandt byens borgere, findes en række af bartskeerere, barberere, der også kunne føre kniven dybere og fungere som læge. I andre tilfælde kendes det, at mestermændene, bødlen, der havde erfaring med den menneskelige fysiologi, kunne virke som kirurg.

I 1565, 30 år efter reformationen, oprettedes Sæbys første hospital. Der var ikke tale om et hospital i den forstand vi bruger ordet i dag om et sygehus, men om en bolig for byens fattigste og dårligst stillede. Det var herremændene Mogens Juel og Frue Inger Tidemandsdatter til Knivholt, der opførte et hus til de fattige, med bolig for seks personer. Siden skænkedes flere små huse i byen til de fattige. Til hospitalerne kunne borgerne skænke beløb eller varer til de fattiges ophold, eller knytte legater eller testamenter, der gav et årligt afkast til beboerne.

Det blev således byens velstillede borgere og oplandets herremænd, der tog sig af de fattige, i form af gaver og testamenter, som før reformationen var givet til byens kloster, der tog sig af de fattige, og siden blev skænket direkte til hospitalerne. Administrationen af de stiftelser, der oprettedes omkring hospitalerne, og af de testamenter og gaver der skænkedes her til, blev varetaget af magistraten og borgmesteren.

Byens hospitaler tog toppen af den værste armod, og hjalp de dårligst stillede, men selv for de, der kunne klare sig uden at ende på et af byens hospitaler, har der været mange i særdeles trange kår. Skellet mellem den rige og fattige borger i den lille købstad af været stort.

Det Gamle Hospital, el. Mogens Juels Hospital, stiftet i 1665, som bolig for seks af byens fattige. Den nuværende afbillede bygning er opført i 1675 efter en brand. Foto: Sæby Museum.

Borgmester Christen Lauridsen Rhuus var en af de velhavende borgere, der betænkte byen og dens fattige med mange gaver og testamenter. Rhuus stiftede yderligere et hospital og opsatte en fattigblok i kirken, men han var også en af hovedkræfterne bag byens første organiserede almueskole. Der havde tidligere været en form for undervisning, men det er først da Rhuus i sit testamente skænker et hus og et legat, at den danske almueskole får bygning og indtægt til en egentlig skolemester. Indtil da havde byens børn kun haft den latinske skole.

Latinskolen var et af de faste elementer i de danske renæssancekøbstæder siden kirkeordinansen i 1539, der bød, at der i hver købstad skulle være en latinskole og egnede lærere, som kan vejlede dem, enten tre eller i det mindste to.^{xviii} Hvornår Sæby fik sin latinskole vides ikke med sikkerhed. Latinskolen nævnes ikke før 1558, men er efter al sandsynlighed oprettet allerede 1549, samme år købstæderne Thisted og Hjørring fik deres latinskoler. Skolemesteren ved latinskolen i Sæby fik tildelt tienden fra Albæk sogn, og madfisk fra fiskerne, derudover diskantpenge for at synge i kirken ved begravelser. Det var ikke højt lønnet stilling, at være skolemester ved latinskolen i Sæby, men han skulle også kun lige have nok til at forsørge sig selv, for det var skolemesteren forbudt, at indgå ægteskab. At det har været en attraktiv stilling, for lærde og veluddannede mænd, tyder det heller ikke på, i hvert fald er der ind imellem klager over skolemestrene, på grund af uduelighed, drukkenskab, dårlig undervisning, og endda en, der har været så letsindig at indgå ægteskab. I oktober 1643 besøgte sognepræsten og biskoppen latinskolen i Sæby, og eksaminerede eleverne, og fandt resultatet så ringe, at næppe to af de allerbedste kunne fortsætte i Trivialskolen – grundskolen, der skulle forberede eleverne til katedralskolen. Sagen endte med afskedigelse af skolemesteren. Et halvhundred år senere stod det bedre til med undervisningen på Sæby latinskole. Da biskoppen besøgte skolen i 1698 og 1707 var han særdeles tilfreds. ”Disciplene var ikke ret mange, men til min synderlige fornøjelse med lovværdig og frugtbringende flid meget vel oplærte.”^{xix} Latinskolen

sendte på denne tid 11 elever direkte videre til universitetet. Latinskolen blev nedlagt i 1740 og overført til katedralskolen i Aalborg.

At latinskoledrengene ofte har haft tankerne et helt andet sted end i skolebøgerne, ses der tydelige tegn på i Sæby kirke den dag i dag. Her kan man tage med på en latinskoledrengs fantasirejse på et af de store handelsskibe, ud over havet til fjerne lande, mens præstens eller skolemesterens prædiken er reduceret til en summen i baggrunden. På munkestolene i kirken, der efter reformationen blev brugt af latinskoledrengene under deres kortjeneste, findes der 52 billeder af skibe, indridsede i træet. Mange af skibsbillederne i kirken stammer netop fra 15 – 1600 årene, perioden hvor latinskoledrengene tilbragte mange timer i kirken. Skibenes detaljerigdom og korrekte gengivelse, vidner om, at rejsen ikke er gjort ud af fri fantasi, men gennem iagttagelser af skibe i åhavnen få hundrede meter fra kirken.

Ret til handel og sejlads

Havnen i Sæby Å var i middelalder og renæssancens begyndelse Vendsyssels bedste naturhavn, og var baggrunden for den vækst og velstand, det lille fiskerleje havde oplevet gennem renæssancen. De mange skibsbilleder på korstolene i kirken vidner om den aktivitet, der har været i havnen. Det er ikke småbåde, der er gengivet på billederne, men store tremastede handelsskibe, og detaljerigdommen og den nøjagtige gengivelse fortæller, at det ikke er et enkeltstående tilfælde, at denne type store handelsskibe har anløbet Sæby havn. Billederne er lavet på baggrund af gentagne iagttagelser og et godt kendskab til skibstyperne. På Resens billede af Sæby fra 1677 er der ligeledes gengivet to skibe i åhavnen. Igen er der tale om to store tremastede handelsfartøjer, af samme type, som dem der er afbilledet på korstolene. Også de skriftlige kilder vidner om havnens aktivitet og betydning for købstaden.

Privilegiebrevet er et af de ældste og mest direkte skriftlige tegn på handels- og søfartsaktiviteter i Sæby. Sæby må og skal til evig tid nyde fri købstadsret og byfred, fri handel, sejlads og købmandsskab. Som det allerede tidligere er nævnt, har byen tidligt haft en form for handel og sejlads. Børglumbispen Jep Friis havde selv handelsskibe på søen, og i forbindelse med købstadsprivilegiet henvises til friheder byen tidligere har haft. Fra 1524 er købstadsrettighederne slået fast på lige vilkår med andre købstæders, og som det fremgår, er et helt centralt punkt i købstadsrettighederne, retten til fri handel og sejlads.

Det er givet, at købstadsprivilegierne har styrket handelsaktiviteterne i Sæby. Generelt set oplevede landets købstæder vækst i perioden efter reformationen, og købstædernes købmænd, der overtog en del af den handel, der før havde været forbeholdt herremændene, blev en ny overklasse i samfundet – borgerskabet. Det er få konkrete vidnesbyrd kilderne efterlader om omfanget af Sæbys handel og søfart i renæssancens begyndelse. I periodens slutning derimod, er det muligt ud fra primært toldregnskaber, af få et billede af hvor mange skibe der anløb Sæby havn, hvilket gods de har fragtet og hvilke ruter de har sejlet. Det var dog ikke alle varer, der bragtes af søvejen. Landværts foregik studehandelen, der var den vigtigste for de vendsysselske gårde, og den har været betydelig, da der slutningen af 1500tallet betaltes mere end 500 daler årligt i told af studeeksporten. Købmændene i Sæby opkøbte stude, der videresolgtes til Aalborg, der var landsdelens vigtigste studehandelsby. Her fra førtes de ned gennem Jylland.

Øvrige landbrugsprodukter udførtes søværts. Hovedsageligt korn, men også flæsk, smør og saltet kød gik oftest til Norge, hvor tømmer og stangjern var med i returlasten, eller til hovedstaden, hvorfra skibene kunne bringe kolonialvarer, altså eksotiske varer fra kolonierne og fremmede verdensdele, såsom kaffe, krydderier, salt fra middelhavslandede og andre luksusvarer med tilbage

til købstaden i provinsen. Farten på Lübeck og Holland var også mere eller mindre faste ruter, samt Kiel, Flensborg og Aalborg. Udførslen til Lübeck og andre udenlandske havne bestod for en stor dels vedkommende af fisk, saltet flynder, kuller eller torsk. Det store sildefiskeri aftog i begyndelsen af renæssancen, men siden blev flynderfiskeriet stort i Sæby. I 1766 skriver byens sognepræst, at ”Det bedste fiskeri, som falder ved Sæby, er flyndere, som alle steder roses for deres gode smags skyld”.^{xx}

Toldregnskabet er gældende for varer, der er ind- eller udført både fra Sæby eller Fladstrand, og det er ikke muligt, nøjagtigt at skelne mellem de to havnes aktiviteter, men regnskaberne giver dog et godt billede af handel og søfart i området, om det så var fra den ene havn eller den anden. Generelt kan man dog sige, at det i begyndelsen af perioden alene var Sæby, der var landsdelens handelshavn, mens Fladstrand i slutningen af renæssancen voksede sig stadig større på bekostning af Sæby. Siden var Fladstrand i vækst, mens Sæby, med sognepræst Peder Pedstrups ord, er som den aftagende måne.

Stolte Sæby og fiskerlejet Fladstrand

Sæby var i renæssancen en stolt søkøbstad, med havn, handel, latinskole og et rådhus i to stokværk. Byens borgere talte flere rige købmænd, sølvsmede og håndværksmestre. Skibe fra Sæby var i mere eller mindre fast fart på de nordtyske byer, og hollandske skibe søgte ofte byen og dens havn, såvel som norske og øvrige indenlandske fartøjer. Ved renæssancens slutning var havnen øde og mange af byens gårde var forladte eller lå i ruiner.

Knap to mil mod nord rejstes der i begyndelsen af renæssancen et par huse på stranden neden for Flade Bakker. Der kom gennem renæssancen flere huse og flere aktiviteter til. Fiskeri og saltudvinding fandt sted ved Fladstrand, som den lille bebyggelse kaldtes, og periodens mange krige skærpede kongemagtens interesse for stedet, der havde en beskyttet red bag Hirsholmene, som blev et vigtigt støttepunkt for flåden og forbindelsen til Norge. Udviklingen førte en tiltagende handel og sejlads til Fladstrand, til trods for, at det var købstaden Sæby, der havde privilegier på dette.

I 1681 tog man konsekvensen af at søfarten på Vendsyssels østkyst i stigende grad foregik over Fladstrand, og flyttede toldstedet fra købstaden Sæby, til fiskerlejet Fladstrand. Da var mange af byens borgere forinden flyttet i forvejen, og drev nu deres forretninger fra Fladstrand. Fra 1672 indførtes konsumtionsbeskatningen i købstæderne, der var en afgift på fødevarer og råvarer, der indførtes i købstaden. Fladstrand var ikke købstad, og med sæbyborgernes øjne en opkomling, der lå inden for indenfor Sæbys frihedsdistrikt, det 2 mil brede bælte omkring byen, hvor der ikke måtte drives handel og borgerlig næring uden borgerskab i Sæby, ligesom der skulle svares skatter og afgifter til. Mange købmænd og borgere i Fladstrand forsøgte at unddrage sig de skatter og afgifter, de skulle lægge i Sæby, og opsagde deres borgerskab. Desuden slog mange landprangere og handlende uden borgerskab sig ned i Fladstrand, og købstaden Sæby måtte flere gange hævde sine rettigheder over for den ulovlige handel ved Fladstrand. Problemet med handel ved Fladstrand var i slutningen af renæssancen et tiltagende problem for Sæby, men på ingen måde et nyt problem. En af de første gange Fladstrand omtales er i forbindelse med problemer med indførsel af ulovligt gods i 1572, hvor der ”...både af fremmede og af kongens egne undersåtter indførtes meget tyskøl og anden fremmed drik...”^{xxi} uden kronen fik told heraf. På dette tidspunkt var den ulovlige indførsel dog ikke til skade for Sæby, for det var blandt andet her, den indførte drik blev tappet og solgt, men siden blev den tiltagende handel i Fladstrand en alvorlig konkurrent for købmændene i Sæby.

Det lykkedes for borgerne i Sæby, at få stadsfæstet pligten til borgerskab inden for byens frihedsbælte, men det fik ikke borgerne i Fladstrand til at flytte tilbage til Sæby, og handelen og sejladsen fra Fladstrand fortsatte sin vækst. I 1676 måtte borgerskabet i Sæby igen beklage sig over, at Fladstrand svækkede deres by. Borgmester Christian Rhuus anmodede tolderen i Sæby, om at få en udskrift af hvilke varer, der var ind- og udskibet over Fladstrand, men tolderen, der selv drev handel fra Fladstrand, var ikke samarbejdsvillig, og samme modvillighed mødtes gang på gang, hvor borgerne i Sæby forsøgte at forsvare deres ret. Det bliver et dødsstød, da toldstedet i 1681 flyttes fra købstaden til fiskerlejet. Skippere, der anløber Sæby havn, skal herefter rejse til Fladstrand og få klareret deres papirer, inden de kan losse og på ny laste deres varer.

Der er flere årsgager, der har været gældende, når borgere fra Sæby valgte at flytte til Fladstrand. At undgå købstadens skatter, afgifter og øvrige forpligtigelser har næppe været en direkte årsag, men nærmere en mulighed man tog sig, når man alligevel havde forladt købstaden. Fæstningsbyggeriet i Fladstrand i forbindelse med Skånske Krig i midten af 1670 medførte et stort opbud af mange forskellige mennesker, og et liv og vareomsætning, nøjagtig som klosterbyggeriet i Sæby havde gjort det 200 år tidligere, som også kan have tiltrukket handlende fra Sæby, men det har i stort omfang været de stadig dårligere havneforhold i Sæby og gode ditto i Fladstrand, der skabte basis for, at Fladstrand udviklede sig til en handelshavn, og modsat Sæby kunne holde udvikling i tiden herefter.

Når havnen er øde, da er byen også øde...

Det var havnen i udmundingen af Sæby å, der var byens livsnerve, det var havnen, der bragte handel og velstand og impulser fra omverdenen til byen, og det var havnen, der var grunden til at børglumbispen valgte at anlægge sin købstad her.

At gøre havn betyder egentlig at gå i land og handle. Handel har fundet sted ved Sæby siden middelalderen, og i 1524 stadsfæstedes retten til at handle i købstadsprivilegiet. Hvornår der er tale om en egentlig havn ved Sæby, er et mere uklart spørgsmål. De første fiskere, der kom til byen under middelalderens fiskerlejer har næppe haft brug for at anlægge en egentlig havn. Deres fartøjer har været mindre sejl- og robåde, smakkejoller af en ringe dybdegang, der kunne trækkes direkte op på stranden, eller ved åens bredder. I vikingetid og middelalder kunne handelsskibene ligeledes sejle tæt ind under land og løbes direkte op på stranden. Middelalderens nye skibstype, de store tunge kogger, stillede, ligesom renæssancens skibe langt større krav til egentlige havneforhold. De store handelsskibe var afhængige af en havn eller godt beskyttet red, hvorfra de kunne omlade deres varer. Tidligst har skibene ved Sæby formentlig ankret op på reden, eller i åmundingen, hvorfra godset blev losset over i mindre både, men siden blev der anlagt et bolværk og brygge langs åens sydlige bred, hvor de store handelsskibe kunne anløbe, og losse og laste direkte, og som gav større beskyttelse for skibene, end på den åbne red ud for kysten. Der er ikke arkæologiske spor fra det tidligste havnebyggeri i Sæby, men gennem de skriftlige kilder er det alligevel muligt at få et godt indtryk af havnen. Den mest simple form for bolværk eller havneanlæg er en såkaldt faskine, der består af lodrette pæle i to rækker langs åens bred, hvorimellem der lå vandrette lag af ris og grene, og at det er denne type anlæg, der har udgjort det tidligste havnebyggeri i Sæby, fremgår af flere skriftlige kilder.

I 1559 får kongens lensmand på Sæbygaard besked på at give borgerne i Sæby den sædvanlige rigshugst i Sæbygaard skov, til vedligeholdelse af havnen. I øvrigt er denne lejlighed første gang, at Sæby havn omtales i skriftlige kilder. Allerede tre år, efter er det igen nødvendigt at udbedre havnen, hvorfor borgerne igen søger kongen om hjælp til tømmer. I mellemtiden er Sæbygaard og

Sæbygaard skov overgået til privat eje, men borgerne får i stedet lov til at tage vindfældede og visne træer i kronens skov i Albæk og Skæve sogne.

Til vedligehold havde havnen en egenindtjening primært i form af havnepenge, der kunne give en betydelig indtægt når havnen var velbesøgt og havde skibe lagt op i vinterhavn, men indtægterne faldt i takt med at havnen forfaldt og skibene forsvandt. Der ud over var det pålagt byens borgere, at forestå vedligeholdelsen af havnen. Hver borger havde ansvar for sin strækning, men da flere ejendomme var ejet af herremænd og borgere, der ikke var bosiddende i byen, var der ofte store problemer med at få alle strækningerne af havnen bragt i orden. Derfor blev den vedligeholdelsespligt, der påhvilede hver ejendom i 1571 i stedet erstattet af en årlig afgift. Således skulle alle borgere, der ejede ejendom i Sæby, betale 1 skilling for hver favn deres gård var bred.

I 1584 og igen i 1589 er der endnu en gang alvorlige problemer med havnens forhold, og byen får lov til at tilbageholde både byskat og jordsyld, til kongen, for at kunne finansiere en istandsættelse af brokar og stenkister.^{xxii} Heraf fremgår det, at havneanlægget på dette tidspunkt, udover de simple faskiner, har bestået af forskellige elementer af stensætninger og moler. I 1593 ønsker Christian d. IVs formynderregering at få bragt de elendige forhold i en ordentlig stand en gang for alle, og yder et stort bidrag til Sæby havn. I regeringen sad på dette tidspunkt blandt andre, admiral Peder Munk til Sæbygaard, og det lokale tilhørsforhold har nok ikke svækket den opmærksomhed, regeringen rettede mod Sæby havn. Det lykkedes da også med regeringens indsats, at få forholdene i bragt i orden, og klagerne forstummede fra de skriftlige kilder, for en tid, men ikke en gang for alle.

Sæby havn er som Sisyfos´sten. Gang på gang udbedrer byens borgere havnen, men hver gang triller stenen ned af bjerget igen, efterårsstorme skyller moler og bolværk væk, sand aflejres og tilstopper udløbet og mudder føres ud fra åen fylder havnen. Kampen mod naturen synes endeløs, for sideløbende med at forholdene i havnen bliver dårligere, bliver borgernes muligheder for at udbedre skaderne også dårligere. Havnens indtægter fra havnepenge er faldende, og stadig flere borgere fraflytter byen, mange af byens gårde står tomme. Endelig gør det sig også gældende, at Sæbys købstadsjorde var meget begrænsede, og kun, udover selve den bymæssige bebyggelse, omfattede få markjorde og enge og ingen skov. Der er således ingen adgang til det nødvendige tømmer, ris og sten til havnens vedligeholdelse fra byens egen jord. Der blev som nævnt enkelte gange givet tilladelse til den nødvendige hugst i kongens skove, men ellers måtte tømmer og ris indkøbes fra Sæbygaard skov, og sten fra oplandets bønder. I 1683 lod borgmester Chr. Rhuus klostrets grundsten bryde op, for at de kunne finde anvendelse i byens havn.

Generalprokurør Niels Benzon, berejste og synede en række af landets havne i 1693, og indberettede, at bolværket og bryggerne i Sæby havn, var i så dårlig stand, at de ikke ville kunne genopbygges uden en ekstraordinær indsats. Hverken Niels Benzons indberetning eller Borgmester Rhuus´ efterfølgende beklagelser og ansøgninger blev imødekommet. Under en særlig hård vinter i 1708-09 gik det så hårdt ud over havnen, at der snart ikke var andet en pælestumper og udskredne stenkar tilbage. Havnens forfald, beklagelserne herover, og de utallige forsøg på at genoprette skaderne, der begyndte i midten af renæssancen, fortsatte fra det ene århundrede til det næste. Først i 1879, hvor åens udløb førtes uden om havnen, og efterfølgende molebyggerier hindrede tilsanding, fik den lille by ved havet igen en brugbar havn med fremgang.

”Når havnen er øde, da er byen også øde”.^{xxiii} Udtalelsen går helt tilbage til 1570, men må siges at være meget rammende for den skæbne, der siden fulgte havnen og byen. I takt med at havnen sandede til, gik i forfald og blev øde, da stagnerede byens handel, huse forfaldt og også byen blev

øde. I samme takt steg aktiviteterne i Fladstrand hvor handel og sejlads tog til og overtog den plads Sæby aldrig genfandt, som Vendsyssels havne- og handelsby.

Tavle over fattighuset i Sæby Kirke, som Chr. Rhuus satte op til understøttelse af byens fattiglemmer..Fot: Sæby Museum.

Litteratur

- Busck, Steen, Poulsen, Henning, red., Danmarks historie – i grundtræk, Aarhus Universitetsforlag, 2000.
- Frederiksen, Hans Jørgen, Kalkmalerier i Nordjylland, fra Kunsthistoriens Nordjylland, 2003, s. 8- 19.
- Gregersen, Hans, Købstadsliv – i det gamle Sæby, 1977.
- Gøtche, Morten, At gøre havn, fra Bolværker, Næstved Museum, 2005, s. 15 - 18.
- Holm, Poul, Kystfolk, Fiskeri – og Søfartsmuseet, 1991.
- Jakobsen, Anton, Sæby Købstad, Festskrift ved Sæby Købstads 400-Aars Jubilæum, 1924.
- Klitgaard, C. Fladstrand – Sæby, Vendsyssel Årbog, s. 217 – 269, 1934.
- Larsen, Bent Bang, Sæbymadonnaen, Sæby Museum, 1989.
- Larsen, Bent Bang, Saltlandet, Sæby Museum, 2000.
- Mortensøn, Ole, Danske havne, Søfartspuljen, 2004.
- Myrhøj, Hanne Marie, Bolværk og bredsikring, fra Bolværker, Næstved Museum, 2005, s. 9 - 14.
- Riemann, Peter, Børglum klostres historie, Hjørring, 1941.
- Thidemann, Jens, Stammebåden fra Aggersund, Limfjordsmuseets Småskrift, 2005.
- Vellev, Jens, Salt på Læsø, fra: Læsø Salt, s. 31 – 52, Læsø Produktionsskole og Saltsyderi, 2001.
- Ørberg, Paul, G. En by ved havet, bd. I, Sæby, 1970

Noter

-
- ⁱ Klitgaard, 1934, s. 219.
- ⁱⁱ Holm, 1991, s. 57 - 58.
- ⁱⁱⁱ Larsen, 2000, s. 48 – 50.
- ^{iv} Riemann, 1941, s. 85 – 91.

-
- ^v Larsen, 2000, s. 50.
^{vi} Gregersen, 1977, s. 5.
^{vii} Købstadsprivilegium, Sæby, 1524, Rigsarkivet, A 675.
^{viii} Ørberg, 1970, s. 20.
^{ix} Ørberg, 1970, s. 18.
^x Klitgaard, 1934, s. 232 – 233.
^{xi} Busck, 2000 s. 111 - 113 & Hvidtfeldt, 1970, s. 517 – 519.
^{xii} Ørberg, 1970, s. 21 - 23.
^{xiii} Jakobsen, 1924, s. 15 – 16.
^{xiv} Frederiksen, 2003, s. 15 – 17.
^{xv} Præsteindberetninger om fæstegods m. v. i Vendelbo Stift 1568, fra Ørberg, 1970, s. 54.
^{xvi} Ligning til kobberskat, Sæby Købstads regnskaber, RA, fra Ørberg, 1970, s. 72.
^{xvii} Ørberg, 1970, s. 72.
^{xviii} Kirkeordinansen, 1539, p. 3. Skolerne.
^{xix} Ørberg, 1970, s. 145.
^{xx} Kancelliets Brevbøger vedrørende Danmarks indre forhold 1551 – 1645, fra Ørberg, 1970, s. 87.
^{xxi} Kancelliets Brevbøger vedrørende Danmarks indre forhold 1551 – 1645, fra Ørberg, 1970, s. 37 – 38.
^{xxii} Ørberg, 1970, s. 35.
^{xxiii} Ørberg, 1970, s. 34.

Sæbys segl med madonnafiguren, der ses på forsideillustrationen. Den originale Seglstamp, der ses her er fra 1578 og findes på Sæby Museum.